

BIBÓ ISTVÁN A POLITIKAI HISZTÉRIÁKRÓL ÉS A FÉLELEM POLITIKÁJÁRÓL

BALOGH LÁSZLÓ LEVENTE

Annak reménye, hogy lehetséges egy minden irracionális érzelemtől megtisztított és kizárólag a polgárok racionális belátásain és észszerű érvein alapuló politika, ma már utópia. Ennek a meglehetősen leegyszerűsítő és naiv elképzelésnek a háttérében ész és érzem dualizmusának, sőt antagonizmusának feltételezése áll, amelyből sokan arra következtettek, hogy a politikában lehetséges a jobb és hatékonyabb, ha nem is a legjobb és leghatékonyabb érveknek érvényt szerezve döntéseket hozni. Ma már nem igényel különösebb éleslátást, hogy kijelentsük, ez a megkülönböztetés téves és tarthatatlan. Egyrészt nem lehetséges érzelemmentes politika, az érzelmeket nem lehet elválasztani a politikától, mert azok emberi adottságainkhoz tartoznak. Másrészt az ész és az érzés nem állnak egymással szemben, az értelem és az érzem semmiképpen sem ellentétes pólusai egymásnak. Nem arról van szó, hogy a racionális ész összebékíthetetlenül áll szemben az irracionális érzelmekkel, és az előbbi használta szükségszerűen kizárja az utóbbit.¹ Le kell szögeznünk, hogy nem önmagában az érzelmek – egyébként lehetetlen – kiiktatása és nem az érzelmek – egyébként szükségszerű – felélesztése vagy fenntartása a döntő a politika és az érzelmek viszonyában, hanem sokkal inkább a mögöttük meghúzódó szándékok és eszközök, amelyek többnyire nagyon is racionális számításokon alapulnak.

Talán furcsának hathatnak ezek a megállapítások, ha a félelmet mint a politikához kapcsolódó egyik legalapvetőbb érzelmet vizsgáljuk, mert arról általában úgy vélekedünk, mint egy meglehetősen diffúz, nehezen megragadható érzésről, amely azonban nemcsak a cselekvés mozgatóerejeként szolgálhat, hanem gyakran egy értelmezési és elbeszélési keret is, amelynek alapján képesek vagyunk politikai jelenségeket beazonosítani, illetve politikai folyamatokat oksági összefüggésekkel magyarázni. A félelemről a politikában általában úgy gondolkodunk, mint ami azt súlyosan torzítja, éppen ezért a politikai rend legfőbb céljának a félelemmentesség megvalósítását tartjuk, miközben jól tudjuk, hogy a félelem, egészen pontosan a félelemkeltés és a félelemre való hivatkozás mindig is elválaszthatatlanul hozzátartoztak a politika és a politikusok legalapvetőbb eszköztárához.

¹ Felix Heidenreich: Gefühle ins Recht setzen: Wann sind politische Emotionen (noch) demokratisch? *Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 2013/4. 575–583.

Mára a félelem nem egyszerűen a politikai rendszerek egy attribútuma, hanem megítélésük egyik legfontosabb kritériuma lett, amelynek alapján megkülönböztetnek félelemmentes és félelmen alapuló politikai rendszereket. Előbbihez sorolják értelemszerűen a liberális és demokratikus, utóbbihoz pedig az antiliberális és diktatórikus rendszereket, azt feltételezve, hogy a szabadság és a félelem kölcsönösen kizárják egymást. Nem hiszem, hogy ezt az egyszerű tézist érdemes lenne cáfolni, de a helyzet korántsem ilyen magától értetődő a politika és a félelem viszonyában, mert a félelem jelensége sokkal összetettebb, mint azt a politikai gyakorlatban és érvelésben való használata feltételezné. A félelem egy szubjektív érzés, amely alapjában véve nehezen megragadható, mivel különböző okai és motivációi, változó időtényezői, társadalmi és politikai kontextusai vannak, amelyeket mindig egyenként kell figyelembe venni, jóllehet hatásuk általában nem közvetlenül, hanem sokszoros áttételeken keresztül érvényesül.

Kétségtelen, hogy maga a félelem jelensége, illetve fogalma sokféle érzést képes megszólítani és megszólaltatni; miközben mintegy magától értetődően beszélünk félelemről, nagyon különböző dolgokat értünk alatta. A félelem lehet konkrét fenyegetésre vonatkozó, és lehet meglehetősen absztrakt, nehezen megragadható. Előbbi egy veszélyforrásként szolgáló tárggyal szemben vált ki aggodalmat, utóbbi egy érzéshez kapcsolódik, amely gyengébb vagy erősebb, változó intenzitású szorongással tölt el. A különböző nyelvek rendelkeznek e különbségek megnevezésére szolgáló fogalmakkal, jóllehet ezek sem válnak el élesen a hétköznapi nyelvhasználatban, és megkülönböztetésük sem egzakt, mégis éreztetik, hogy különböző jelenségekről van szó.²

Bizonyos tekintetben ennek felel meg Franz Neumann német politológus valódi és neurotikus félelmek közötti megkülönböztetése.³ A valódi félelmek esetén a változások megragadhatók, a félelmek közvetlenül indokolhatók, a neurotikus félelmek ezzel szemben nem a közvetlen érzékeléshez kapcsolódnak, ezért általában absztraktak. Mindkét félelemforma létezik, mi több egyszerre is jelen lehetnek, de igazi politika jelentőségük akkor bontakozik ki, ha a reális félelmeket átültetik a neurotikus félelmekbe, vagy a neurotikus félelmek konkrét alakot nyernek, ezzel pedig egy sajátos fenyegetettségérzést hoznak létre, amely a politikai félelmek melegágya. A különböző félelmek tehát összekapcsolódhatnak, és a társadalom szervezőjévé, illetve az uralom hajtóerejévé válhatnak.

A reális félelmek elsősorban azért fontosak az ember számára, mert azokból lehet tanulni, azok alapján lehet a közvetlen fenyegetések súlyát felmérni,

² Ebben a tekintetben mérvadó a német *Angst* és a *Furcht* közötti megkülönböztetés.

³ Franz Neumann: *Angst und Politik*. Vortrag gehalten an der Freien Universität Berlin. Tübingen, Verlag J. C. B. Mohr, 1954.

és ezekhez mértén lehet a megfelelő védelmet vagy veszélyelhárítást megszervezni. A neurotikus félelmek veszélye elsősorban abban rejlik, hogy bennük a fenyegetések természete nem mindig egyértelmű, így eltorzítja a valóság érzékelését, és nem azt észleljük, ami a valódi veszélyt jelenti, hanem amit képzelünk róla. Ezekből keletkeznek a konstruált félelmek, amelyek nem feltétlenül alaptalanok, de mindenképpen eltúlzottak és eltorzítottak, így azok érdekeit tükrözik vissza, akik ezeket valamilyen közvetlen vagy közvetett politikai céllal és szándékkal eredetileg megalkották. Bármennyire konstruált is egy félelem, azt sohasem lehet teljes mértékben ellenőrzés alá vonni, vagy az alatt tartani, mert a félelmeink bármennyire is társadalmilag vagy politikailag meghatározottak, mégiscsak a mieink.

A POLITIKAI HISZTÉRIÁK

Bibó István szinte valamennyi művében így vagy úgy előkerült a félelem problémája. Minden írásában nagy jelentőséget tulajdonított neki, de figyelemre méltó módon, nem egységesen, sőt bizonyos tekintetben ellentmondásosan használta a fogalmat. Ebben a tanulmányban nem is tudom a félelem minden aspektusát bemutatni Bibó gondolkodásában, de kiemelek néhány olyan jellemző vonást, amelyek annak jellemzőit és problémáit a leginkább visszatükrözik, és a mai napig meggyőző, ugyanakkor szomorú aktualitással rendelkeznek.

Bibó István gondolkodásának egyik kiemelt fogalma a hisztéria.⁴ Tulajdonképpen jellemző módon a társadalom patológikus vonásainak elemzésére egy individuálszichológiai fogalmat vezetett be, amelyet kiterjesztett és általánosított.⁵ A hisztéria jelenségét a modern kor folyamatos és mélyreható változásaival való szembesülésre vezeti vissza, amelynek hatására az érzelmek a társadalomban kollektivizálódnak, illetve egyfajta közös érzésként intenzívvé válnak és adott esetben radikalizálódnak; az eredetileg egyéni lelki zavarok immáron tömeges hisztériákként jelennek meg.⁶ Itt azonban nem egyszerűen az egyéni lelkiállapotok összességéről van szó, hanem a tömeges politikai hisztériák új minőségéről. Ez a megközelítés felveti az egyéni és a kollektív érzelmek azonosításának és megkülönböztetésének – egyébként szinte feloldhatatlan – problémáját, de világosan látszik, hogy Bibónál a hisztéria

⁴ Balog Iván: Zsákutcák. A hisztéria fogalmának szerepe Bibó fasizmus-, nacionalizmus- és antiszemitizmus-felfogásában. *Forrás*, 1998/8. https://real-j.mtak.hu/23399/2/forras_1998_30_8_.pdf (2024.12.22.)

⁵ Lásd ezzel kapcsolatban Erős Ferenc: Bibó István társadalomlélektani előfeltevései a mai szociálszichológia tükrében. *Világosság*, 2013. tavasz – nyár, 247–254.

⁶ Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In *Válogatott tanulmányok* I. Budapest, Magvető, 1986. 373.

kapcsán ezek nem válnak el élesen egymástól, hanem mindvégig kölcsönhatásban maradnak. „A közösségi hisztéria természetesen kitermel egy vak, ádáz és korlátolt emberfajtát, mely elsősorban fogja elhinni és hangoztatni a hisztériára jellemző öncsaló ostobaságokat, kitermeli a hisztéria haszonélvezőit, akik a hisztéria hullámainak a legfelületén úszkálnak, és belőle élnek, és kitermeli a hisztéria gengsztereit és hóhérlegényeit.”⁷ Bibó joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy önmagában nem minden heves érzelm vezet hisztériához, ezért itt egy olyan sajátos állapotot kell feltételeznünk, amelyben a hisztérikus tömegek és hisztérikus politikusok egymásra találhatnak. Ezek folyamatos és egyre erősödő kölcsönhatása szükségszerűen egy ördögi kört eredményez, amelynek következtében a hisztérikus állapotok állandósulnak. A politikai hisztériák nem egyes társadalmi csoportokat jellemeznek, amelyek valamilyen politikai vagy történelmi oknál fogva hajlamosak a hisztériából fakadó magatartásformákra, hanem az egész társadalmat átfogják mindaddig, amíg annak feltételei és alaphelyzete fennmaradnak.

A valódi közösségi hisztéria az, amikor egyszerre érvényesülnek a tünetek: „a közösségnek a realitásoktól való elrugaszkodása, az élet által feladott problémák megoldására való képtelensége, az önértékelés bizonytalan és túlméretezett volta és a környező világ behatásaira adott reakciók irreális és aránytalan volta.”⁸ Bibó szerint a politikai hisztériák alapvető vonása a benne élők menekülése a valóság elől, amit az arra való képtelenségükkel ragad meg, hogy különbséget tegyenek a valóságos, a lehetséges és a kívánatos dolgok között. Ebben a helyzetben nemcsak a valóság kerüléséről van szó, hanem annak tudatos eltorzításáról és egy alternatív valósággal való helyettesítéséről. Ez nem jelenti azt, hogy ebben az állapotban ne lehetne tartósan – bár nem túl kényelmesen – berendezkedni, már csak azért is, mert a hisztéria alapjául szolgáló világképek tökéletesen megmagyaráznak és igazolnak mindent. A hisztérikus közösség „belemenekül (...) valami álmegoldásba, a megoldás illúziójába, s kitalál valami formulát vagy kompromisszumot, melyekkel összeegyeztethetetlen dolgokat próbál összeegyeztetni, gondosan kímélve azokat az erőket, melyek a valóságban a megoldás útjában állnak, éppen azokat, melyekkel a megoldás érdekében meg kellene küzdenie. Ezek azok a helyzetek, mikor egy ország úgy tesz, mintha egységes volna, holott nem az, úgy tesz, mintha független volna, holott nem az, úgy tesz, mintha demokratikus volna, holott nem az (...). Az ilyen hamis helyzetben élő közösség mindinkább ferde viszonyba kerül a realitással; az eléje kerülő újabb problémák megoldásánál nem abból indul ki, ami van és ami lehet, hanem abból, aminek képzeletében van, ami lesz

⁷ Uo. 375–376.

⁸ Uo. 374.

vagy ami szeretne lenni.”⁹ Ennek a szemléletnek nemcsak az az előnye, hogy az illúziók révén pozitív viszonyulást tesz lehetővé a képzelt viszonyokhoz, hanem kollektíve felment minden felelősség alól. Lehet belső és külső ellenség egyaránt, aki a tükröt felmutatja, de ezzel maga is a probléma részévé válik, és alkalmassá arra, hogy a felelősséget ráhárítsák, tehermentesítve ezzel a saját csoportot. Ennek eredménye végső soron egy kollektív öncsalás, amely már nemcsak a saját helyzet megítélésének hamisságában nyilvánul meg, hanem az önkép torzulásában, amely „előtérbe hozza a hamis kompromisszumok embe-reit, az összeegyeztethetetlen dolgokat összeegyeztető formulák mestereit, a hamis realistákat, akiknek realizmusa mögött valójában csak erőszakosság, ravaszság vagy csökönyösség van, s többek között előtérbe hozza azokat is, akik-ben a közösség hisztériája valamilyen egyéni hisztéria formájában is visszhan-got talál; a másik oldalon viszont a helyzetet tisztán látó, tisztán megítélő egyé-niségeket terméketlenségre szorítja, mert vészjeleik visszhangtalanul pattognak le a hisztériás világkép zártságáról és önmagának való elegendőségéről.”¹⁰

Ebben a helyzetben nem csodálkozhatunk azon, hogy ezek a tényezők egy olyan képzelt helyzet fenntartásához járulnak hozzá, amelyet Bibó egyedülálló pontossággal elemez, és amelynek elemei a „hatalmi túltengés és kisebbségi érzés, jogcímeiből való élni akarás és a valóságos teljesítmények értékének a csökkenése, a pusztá siker mértéktelen tisztelete, a nagy elégtételek keresése és a nem létező dolgok hangoztatásának (...) a mágikus erejében való hit.” Tulajdonképpen az ezeken alapuló hamis helyzetfelismerésből és a hamis önképből származtatja Bibó a hisztérikus helyzeteket jellemző félelmet, ami-
kor is az emberek „mumusokkal” veszik magukat körbe, és nekik valamilyen mágikus erőt tulajdonítanak. Ez két szempontból is erősíti az alternatív való-ság képzetét, amennyiben egyrészt nem egy valóban fenyegető veszélyforrástól félnek, másrészt azt képzeletbeli erővel ruházzák fel, hogy még inkább féljenek tőle. Ebből aztán csak az következhet, hogy maguk is valamilyen mágiával akarják leküzdeni a képzelt ellenséget, de leginkább a hozzá társított félelmet, amely csak még inkább eltávolítja őket a valóságtól. A hisztéria Bibó gondolkodá-sában a félelem feltétele, amelynek körülményei között a tudatosan táplált és szított félelmek a politika szándékoknak megfelelően reagáló közegre találnak. A „mumusok” valahol a valóság és a képzelet horizontján jelennek meg, de közeledve hozzájuk folyamatosan távolodnak, a félelem viszont állandósul. Ebből aztán egy elemi düh támad, amely végleg szabadjára engedi a hisztériát, mert megsemmisülnek a valóság utolsó menedékei is, a fiktív világ pedig mindent eláraszt. „Az elégtétel-keresés ámokfutásában lassan elmaradnak

⁹ Uo. 378.

¹⁰ Uo. 379.

mögötte mindazok a segítő tényezők, melyek addig, míg ügyének volt valami realitása vagy igazsága, mellette voltak, vagy amelyeket maga mellé kényszerített vagy maga mellé képzelt. Végül is az ámokfutó ember vagy ámokfutó közösség fejfel megy neki a minden mágiánál, minden ráolvasásnál, minden illúziónál keményebb tényeknek. A katasztrófa után aztán vagy kijózanodás és gyógyulás következik, vagy – szerencsétlenebb esetben – újabb, még súlyosabb hisztéria.”¹¹

AZ EGZISZTENCIÁLIS FÉLELEMTŐL A POLITIKAI FÉLELEMIG

Bibó félelemmel kapcsolatos kiindulópontja egy jellemzően általános, egzisztenciális félelem: a halálfélelem. „(A)z ember az egyetlen élőlényfajta, amelyik tudja, hogy meg fog halni. A tudatosságnak a megjelenése az, amely valószínűleg az emberi lélek egy csomó egyensúlytalanságáért is, ugyanakkor, mikor egy csomó csodálatos lehetőségért, felelős. Valahol arra a nagyon őskori és a legprimitívebb embernél is régebbi pillanatra ugranék vissza tehát, amikor az ember rájött, hogy meg fog halni, tudatára ébredt annak, hogy meg fog halni, és ezzel az egész saját létezését olyan mértékben tudatossá tette maga előtt, ahogy semmilyen más élőlény tudtunkkal nem.”¹² A haláltól való félelem természetes adottság, amelynek sokféle következménye lehetséges, az azonban bizonyos, hogy alapvetően prepolitikai vagy kifejezetten nem politikai természetű jelenségről van szó, mivel alapja az a közvetlen tapasztalat, hogy minden ember meghal. A halandóság ténye eltöltheti az egyént félelemmel, de ez megmarad a legbelső, nehezen kifejezhető privát érzés, amely az egész életen át elkísér, és legfeljebb intenzitása változik, eltompul vagy kiéleződik az élet határhelyeteihez érve. A haláltól való félelem alapvetően nem kollektív érzés, minden kollektív elmúlás egy apokaliptikus látomás, egy kivetített félelem következménye.

Bibó azonban kapcsolatot teremt az egzisztenciális halálfélelem és az ember maga okozta félelmei között. Véleménye szerint az ember halandóságra adott reflexiója váltja ki a saját gondolataitól való félelmet, amely a külső veszélyek tudatosítását eredményezi. Ez azonban már nem egy egzisztenciális adottsággal való szembenézésből, és nem is a természetnek való urallhatatlan és előre láthatatlan kiszolgáltatottságból adódik, hanem a másik ember fenyegetése által kiváltott félelem. Ennek legintenzívebb forrása maga az ember, aki még a személytelen erők fenyegetését is képes megszemélyesíteni. Az ember a civilizáció révén olyan helyzetbe jutott, hogy nem a külső, tőle

¹¹ Uo. 380.

¹² Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. In *Válogatott tanulmányok* III. 11.

független körülményektől van oka elsősorban félni, hanem a saját maga által teremtett világtól.¹³

Ez ugyan fontos lépés a politikai félelmek kibontakozásának irányába, de a döntő lépés azzal következik be, amikor az ember le akarja küzdeni a saját félelmét, ezért erőt és hatalmat akar felmutatni, ehhez pedig arra van szüksége, hogy a többi embert kényszerítse és alávesse. „Ha azt akarom, hogy az engemet fenyegető halálveszedelmek ellenére is, az engemet gyöttrő félelem ellenére is hatalmasnak, erősnek érezzem magamat, akkor ennek a legelsődlegesebb útját az látszik megnyitni, ha embertársaimat kényszeríteni tudom saját akaratom alá vetni, és ugyanakkor a más által gyakorolt kényszer az, ami többszörösen fel tudja fokozni a bennem élő félelmet.”¹⁴ Bibó ezzel átlép a politikai félelem területére, de igazából homályban hagyja, hogy a privát halálfélelemből és szorongásból hogyan lesz a politikát befolyásoló, illetve meghatározó érzés. Természetesen ő maga is tévútnak és pótléknak tartja a kényszert és az uralmat a halálfélelem leküzdése szempontjából, különösen abban a tekintetben, hogy a halandóságot nem lehet parancsra megszüntetni, mégis oksági összefüggést feltételez közöttük. Az uralom ugyan elfedheti és elfeledtetheti ideig-óráig az egzisztenciális félelmeket, el azonban sohasem tüntetheti, hiszen egy univerzális érzésről van szó. Bibó mintegy átvezeti az egzisztenciális félelmet a politikai félelembe, de egyáltalán nem vagyok biztos abban, hogy ugyanazokról az érzésekről van szó, hiszen az előbbi inkább egy nehezen megragadható szorongás, az utóbbi inkább konkrét fenyegetés.

Ha a halandóságtól mint a félelem forrásától eltekintünk, akkor jól látszik, hogy Bibó egyenlőségjelet tesz kényszermentesség és a félelemmentesség közé, amit végső soron azonosít a szabadsággal. De a szabadság nemcsak azt jelenti, hogy valaki nem áll kényszerítés alatt, hanem azt is, hogy ő sem kényszerít senkit semmire. Ezt az összefüggést arra használja fel, hogy a társadalomfejlődés folyamatát és az annak során kialakuló intézményeket igazolja, amelyeknek végső célja a félelem csökkentése, illetve megszüntetése. Úgy vélte, hogy a görög-római és a kínai kultúrkörök voltak a történelemben az elsők, amelyek a szabadság és a félelemmentes értelem uralmát megvalósították.¹⁵ Ezen a helyen nem kívánok belemenni ennek a kijelentésnek a történetfilozófiai vizsgálatába, sokkal fontosabbnak tartom azt a feltételezést, amely szerint az olyan emberi intézmények, mint a vallás, a kultúra és a politika alapvetően azzal a céllal jöttek létre, hogy azok révén az ember a félelmektől és következményeitől megszabaduljon. Ezen megfontolások alapján gondolhatjuk, hogy a történelmi tapasztalatok nyomán a társadalom- és intézményfejlődés

¹³ Uo. 12.

¹⁴ Uo. 12.

¹⁵ Uo. 13.

következtében létrejöttek azok az uralmi formák és politikai rendszerek, amelyek igyekeztek minimalizálni a félelem közvetlen hatásait és következményeit, de vajon képesek voltak-e megszabadulni, illetve megszabadítani a félelemtől?

DEMOKRÁTÁNAK LENNI: FÉLNI VAGY NEM FÉLNI

Bibó egyik legtöbbet idézett mondata így hangzik: „Demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni: nem félni a más véleményűektől, a más nyelvűektől, a más fajúaktól, a forradalomtól, az összeesküvésektől, az ellenség ismeretlen gonosz szándékaitól, az ellenséges propagandától, a lekicsinyléstől és egyáltalán mindazoktól az imaginárius veszedelmektől, melyek azáltal válnak valódi veszedelmekké, hogy félünk tőlük. Közép- és Kelet-Európa országai azért féltek, mert nem voltak kész, érett demokráciák, s minthogy féltek, nem is tudtak azokká válni.”¹⁶ Kétségtelenül, megvan ennek a néhány mondatnak a maga vitathatatlan igazsága, ereje és bátorsága, de a feltétlenségében némileg kételkedem. Vajon valóban a félelemmentesség jellemzi leginkább a demokratát, és az a demokrata, aki nem fél? Mi van azokkal a demokratákkal, akik a demokráciát azoktól féltik, akik le akarják azt rombolni, akik a jogokat meg akarják nyirbálni vagy el akarják venni, akik a tényeket kétségbe vonják és szándékosan hazugságokat terjesztenek? Nem gondolom, hogy a demokrata legfontosabb tulajdonsága a félelemmentesség lenne, már csak azért sem, mert a félelem elengedhetetlenül szükséges a veszélyek felméréséhez és elhárításához. Sokkal inkább a cselekvőképesség és a bátorság különbözteti meg a demokratát, aminek lehet ugyan alapja a félelem leküzdése, de ahhoz előbb ismerni kell magát a félelmet. Úgy tűnik számomra, hogy nem maga a félelemmentesség ment meg, hanem az azzal való szembenézés, amely végső soron a tapasztaláson és valósággal való szembenézésen alapszik.¹⁷ Ha ez, illetve ennek lehetősége nincs meg, akkor marad a Bibó által tökéletesen detektált félelem által keltett ördögi kör, amely szerint azért nem vagyok demokrata, mert félek, és azért félek, mert nem vagyok demokrata.

Önmagában a félelemmentesség nemes és jó dolog, de vajon elérhető-e akkor, ha vannak olyan politikai erők, amelyek abból profitálnak, ha félelmet keltenek, és nemcsak ellenfeleikben, hanem támogatóikban is, mert a félelem nemcsak dezintegrálni képes, hanem össze is tarthat. Vajon létezik-e olyan politikai rend, amely minden politikai eredetű félelmet nélkülözhet? Nem

¹⁶ Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In *Válogatott tanulmányok* II. 220.

¹⁷ A félelem nem azonos a gyávasággal, ezért ellentéte nem a bátorság.

naivitás-e azt feltételezni, hogy a félelemmentes politikai állapot a kívánatos és elérhető? Arról már nem is beszélve, hogy a félelem egyik legjellemzőbb sajátossága éppen az, hogy van egy állandósága, amely lényegében a fenyegetések mértékétől független. A modern társadalmakban érhető tetten tökéletesen az a jelenség, hogy ahol csökken a félelemre okot adó fenyegetések száma, ott nem csökken jelentősen a félelem mértéke, mert az ember maga talál a félelemre okot, vagy neki találnak ki valamit, amitől félhet. Az ember pedig rendkívül kreatív abban a tekintetben, hogy mi mindentől félhet.

Bibó jól ismerte az imaginárius félelmek veszélyét, amelyet a politika minden különösebb nehézség nélkül elültethet és terjeszthet. Jól tudta, hogy a félelem „tárgyi előfeltételek híján is képes hatni”, sőt az ilyen fajta félelem maga teremteni meg a fenyegetést, amitől aztán tovább retteghet, vagy amelynek révén rettegésben tarthat. Ennek legfőbb veszélye abban áll, hogy a konstruált félelmek eleve hamis látszatokat keltenek, a valóságot valamilyen félelemkeltő fikcióval pótolják, és ezzel megnyitják a kaput a fentebb említett politikai hisztériák és az erőszak előtt. A félelem így a társadalom legfontosabb szervezőerejévé válik, és az eredetileg absztrakt és képzelt fenyegetések fokozatosan konkréttá és valódivá válnak. „(A) veszély állandó érzésében szabállyá vált mindaz, amit az igazi demokráciák csak az igazi veszély órájában ismernek: a közszabadságok megkurtítása, a cenzúra, az ellenség »bérenc«-einek, az »áruló«-nak a keresése, a mindenáron való rendnek vagy a rend látszatának s a nemzeti egységnek a szabadság rovására való erőltetése. A demokrácia meghamisításának és korrumpálásának a legváltozatosabb formái jelentek meg, a legszubtilisabb, gyakran nem is tudatos módszerektől egészen a legdurvábbakig (...).”¹⁸

Itt most nem tudom ezeket a formákat részletesen elemezni, de Bibó szerint a félelem ezen formái szükségszerűen a demokrácia válságához vezetnek. A magyar demokrácia válságáról szóló 1945-ös tanulmányát azzal a mondatokkal kezdi, hogy: „A magyar demokrácia válságban van. Válságban van, mert félelemben él.”¹⁹ Nem az az érdekes itt számunkra, hogy mi a félelem tárgya, hanem az, hogy a félelem egy olyan csapdahelyzetet teremt, amelyből nem lehet kilábalni. A következmény ugyanis a politikai közösség polarizálódása, végső kettészakadása egy „ostobán feltett alternatíva körül”, amely nemcsak azt zárja ki, hogy a felek egymással szóba elegyedjenek, hanem hogy megtalálják mindazt, ami az embereket összeköti és a társadalmat egyben tartja.²⁰ Bibó valószínűleg nemcsak a félelem jelentette veszélyekkel volt tisztában, hanem azzal is, hogy a félelemmentes állapot nem érhető el a modern politika

¹⁸ Uo.

¹⁹ Bibó István: A magyar demokrácia válsága. In *Válogatott tanulmányok* II. 15.

²⁰ Uo.

körülményei között, mert adott esetben a félelem is hozzátartozik a valóság érzékelésének feltételeihez, amelyek nélkül nem biztosíthatók tartósan a demokrácia viszonyai.

Bibó diagnózisa a mai helyzetre vonatkozóan is teljesen helytálló és pontos, a terápia azonban abban a tekintetben naivnak és céltévesztettnek tűnik, ha célja egy félelemmentes politika elérése. Nem hiszem, hogy létezik érzelemmentes politika, ahogyan nem létezik félelemmentes politika sem. A politika és a félelem viszonyát nem intézhetjük el azzal, hogy a félelem valami szörnyű irracionális dolog, ezért távol kell tartanunk magunktól, és azzal sem, hogy a félelemmentesség szükségszerűen racionális, ezért ez a politika egyetlen megfelelő megközelítése. Kétségtelen, hogy a félelem, illetve a félelemkeltés eltorzíthatja a politikát, ha elharapódzik, és a legfontosabb rendszervező tényezővé válva az erőviszonyokat meghatározza. A félelem vezette politikának az a legfőbb veszélye, hogy önkényes kormányzást tesz lehetővé, és a nem hétköznapi politikai megoldásokat mindennapossá teszi a szabályokon felülhelyezve magát. Ez ellen természetesen küzdeni kell, de nem a félelem – egyébként is reménytelen – figyelmen kívül hagyása a megoldás, hanem a polgárok ítélőképességének felélesztése és ébren tartása, az igazmondás és a hazugság megkülönböztetésének képessége, a bizalmon alapuló beszélgetések és nyílt viták lehetősége és nem utolsó sorban a politikai felelősségvállalás. Nem a félelem jelenléte a döntő, hanem a mértéke és a mögötte meghúzódó célok, mert végül is a rá adott reakciók döntenek el, hogy ki a demokrata, és ki nem az.